

De relatie tussen de visie, de verbeelding en het stadsproject in Brussel?

Derde workshop ter voorbereiding van het Colloquium voor de dertigjarige bestaan van de GOC in het BHG

20.04.2023 – Perspective

<u>Inhoud</u>	
1. Stadsproject en visie: waar gaat dit over?	1
2. Brusselse geschiedenis(sen)	3
1. het "tegenproject", tegen de plannen van de modernistische stedenbouw	4
2. De mozaïekstad als bundelend project	4
3. De kosmopolitische metropool als visie	5
4. Pogingen tot verbindende visies	7
4.1. De Gewestelijke Ontwikkelingsplannen: continuïteit en evolutie	7
4.2. Het Project Brussel 2030	16
5. Veelheid aan visies en projecten	17
3. Kritieke punten en aandachtspunten	18
Van stadsproject naar stedelijke projecten	18
Wat voor veelheid aan publieken en perspectieven?	19
Wat voor inperking van de problematieken?	20
Wat voor manieren om de maatschappelijke veelheid van stedelijke omgevingen in rekening te brengen?	20
Plaats voor experiment?	21
4. Besluit: plan, project, visie ... en praktijken	22

Deze nota wil de verhoudingen aankaarten tussen plan/project en visie (stadsverbeelding) in Brussel¹. Alvorens deze kwestie binnen de Brusselse context aan te kaarten dient men in eerste instantie te verduidelijken waar de bespreking over gaat en leessleutels aan te reiken die het mogelijk maken zowel de situatie te beschrijven als de aanzet tot de denkoefening te geven.

1. Stadsproject en visie: waar gaat dit over?

De opkomst van het begrip "stadsproject", dat voornamelijk wordt gebruikt in de context van stedenbouw en architectuur, viel samen met het ten einde lopen van het referentiesysteem van de planning. Als voornaamste instrument van het inrichtingsbeleid sinds het begin van de 20ste eeuw kregen plannen een reeks kritieken te verwerken met betrekking tot de inhoud ervan – de onbuigzame regels, ongeschikt om in te spelen op de veelheid aan situaties en op de veranderingen

¹ Met dank aan Géry Leloutre, G. Grulois, P. Varloteaux en M. Berger voor de gesprekken die voor input hebben gezorgd.

waaraan een stad hoe dan ook onderhevig is – maar ook tot het totstandkomingsproces – ondoorzichtig en weinig democratisch, waarbij alleen politici en architecten hun zegje doen².

Als tegenpool van het **plan**, dat samenhangt met de modernistische, functionalistische en "technocratische" stedenbouw, werd het begrip "stedelijk project" ontwikkeld om de stedenbouwkundige praktijk te vernieuwen. Het project dient zich dan aan als een instrument dat ruimte maakt voor wat het plan veronachtzaamd zou hebben. Enerzijds zou het project de drager van een democratisering van het stadsbeleid zijn, door naast politici en architecten ook een veelheid aan actoren – waaronder de stadsbewoners – te betrekken en bijeen te brengen in de discussieruimten. Anderzijds houdt de logica van het project in dat het gaat om het bouwen aan een stad waarbij de stedelijke ruimte niet wordt gereduceerd tot haar fysieke eigenschappen en waarbij rekening wordt gehouden met de stad zoals ze zowel op morfologisch gebied als op het gebied van de maatschappelijke praktijk bestaat. Waar het om ging, was opnieuw plaats in te ruimen voor een stadsvormend element dat de modernistische stedenbouw had veronachtzaamd: de openbare ruimte in de stad als drager van de stedelijkheid³.

We moeten hierbij opmerken dat plan en project minder als tegengesteld aan elkaar dan als elkaar aanvullend kunnen worden beschouwd, als twee onderdelen die het stadsbeleid vormen: terwijl een plan het kader en de regels voor het ruimtelijk organiseren van een grondgebied op een voorschrijvende wijze vastlegt om de ontwikkeling ervan te kunnen beheersen, geeft een project op een prospectieve wijze zin en richting aan die ruimtelijke organisatie en aan de toekomst van de stadsgemeenschap. Het ene heeft een regelgevend (en routinematig) karakter, het andere beweegt zich in een richting – twee stromingen die gecombineerd worden in planningsactiviteiten⁴.

Een project omvat dus een projecterende activiteit, een "werk vol verbeeldingskracht"⁵ en sluit aan op een **stadsverbeelding**: "Een stadsverbeelding veronderstelt een overkoepelende visie op de stad, met een zekere samenhang, die ook de gedaante kan aannemen van een stadsproject, gekoppeld aan concrete voorstellen."⁶ Dit heeft een productieve dimensie in de zin dat het de materiële vorm aanneemt van concrete praktijken, voorzieningen, "projecten". Tot die visies op de stad behoren uiteraard de stedenbouwkundige modellen, die zich presenteren als een "ideale orde" die voorafspiegelt wat de stad zou moeten zijn en de manier waarop de stadsgemeenschap ruimtelijk zou moeten worden georganiseerd⁷, modellen dus waarvan de inrichtingspraktijken doordrongen zijn. De verbeeldende kant van het werk valt evenwel niet te reduceren tot deze bijzonder uitgewerkte

---

² Ingallina, P. (2001), *Le projet urbain*, PUF, Parijs; Tomas, F. (1995), "Projets urbains et projets de ville", *Les Annales de la recherche urbaine*, nr. 68-69, pp. 135-143; Pinson, G. (2004), "Le projet urbain comme instrument d'action publique", in: Lascoumes, P. en Le Galès, P. (onder leiding van), *Gouverner par les instruments*, Presses de Sciences-Po, Parijs, pp. 199-233

³ Jacobs, J. J., (1992/1961) *The Death and Life of Great American Cities*, New York, Vintage Books; Lefebvre, H. (1968), *Le droit à la ville*, Parijs, Anthropos.

⁴ Levy, S. (2015), *La planification sans le plan. Règles et régulation de l'aménagement du territoire bruxellois*, Brussel, VUB Press.

⁵ Genard, J.-L. (2017), "Penser avec Peirce la conception architecturale", *Cahiers de recherche sociologique*, (62), 109–135. <https://doi.org/10.7202/1045616ar>

⁶ Genard J.-L., Berger, M., Vanhellefont, L. (2016), "L'architecture des débats: les imaginaires mobilisés" In: Corijn, E., Hubert, M., Neuwels, J., Vermeulen, S. en Hardy, M. (red.), *Portfolio#1: Cadriages - Kader, Ouvertures - Aanzet, Focus*. Brussel: BSI-BCO, pp. 53-66, p. 65.

⁷ Choay, F. (1965), *L'Urbanisme utopie et réalité: Une anthologie*, Parijs, Seuil.

vormen en is niet louter het voorrecht van architecten of stedenbouwkundigen. Weliswaar moeten die "de transformaties van de stedelijke ruimte bedenken" en aan die transformaties vorm geven via stadsprojecten die ze moeten ontwerpen, maar visie en verbeelding zijn ook aan het werk in wat de stadsbewoners in de praktijk doen: "een stedeling daarentegen beleeft de visie op 'zijn' stad vertrekkend van wat ze is, van wat hij elke dag ziet en vaststelt, op het ritme van wat hij graag heeft en waar hij ontevreden over is."⁸ Hun maatschappelijke en/of ruimtelijke ervaringen openen eveneens mogelijkheden en potentiëlen die nog niet geformaliseerd of gemodelleerd zijn. Die potentiëlen kunnen de vorm aannemen van alternatieve stadsvisies wanneer ze breder gedragen worden, maar veelal blijven ze steken in een register dat niet verwoord wordt en de openbaarheid niet haalt.⁹ Bepaalde stadsvisies zullen dus uitharden en geïnstitutionaliseerd raken – wanneer ze vertaald worden in intenties en een politieke kijk die wordt gedragen door overheden of andere spelers met een zekere legitimiteit – terwijl er andere opduiken die kritische alternatieven blijken te zijn en nog andere moeite hebben om verwerkelijkt te worden¹⁰.

De visie speelt net zo goed als het project een rol bij de totstandkoming van de ruimte: het project draagt de ruimtelijke transformaties, de visie geeft aan die transformaties zin of opent gebruiksmogelijkheden die door het project niet zijn gepland en geformaliseerd. Beide zijn dus elementen die het stadsbeleid vorm geven en dragen bij tot het definiëren van de **ruimtelijke configuratie van de stadsgemeenschap**. Die configuratie kan worden begrepen als een compositie van het pluralisme dat inherent is aan het fenomeen stad en die op twee niveaus speelt: enerzijds op het niveau van de principes, de gemeenschappelijke goederen of de "visies" van de goede stad, die worden doorgetrokken in materiële voorzieningen en manieren om de ruimte in te richten, en anderzijds op het niveau van het gebruik, de ruimtelijke praktijken, de relaties tot de ruimte die deze configuratie bevordert of juist onderdrukt¹¹. Terugkomen op de verhoudingen tussen stadsproject en verbeelding is dan ook een uitnodiging om vraagtekens te plaatsen bij de principes die het organiseren, inrichten, configureren van de stadsgemeenschap sturen, rekening houdend met het aan de gang zijnde figuratiewerk van de stadsgemeenschap en haar toekomst.

2. Brusselse geschiedenis(sen)

Wat zijn de relaties tussen die elementen – de stedelijke projecten en de verbeelding – in de recente geschiedenis van Brussel, sinds het ontstaan van het Brussels Gewest? We zullen ons buigen over visies op de stad die zich in verschillende periodes aandienen, tot vandaag, en die zijn belichaamd in de verwezenlijking van de Brusselse ruimte en daarbij een specifieke figuratie van de stadsgemeenschap in zich dragen. Vervolgens zullen we kijken naar de aandachtspunten die zich volgens ons momenteel in Brussel aandienen, in het vooruitzicht van een gemeenschappelijk stadsproject.

---

⁸ Jeudy, H.-P. (2012), *L'imaginaire des architectes*, Parijs, Sens&Tonka, p. 128.

⁹ Genard, J.-L. (2016), Nawoord bij het dossier "Penser l'espace en sociologie", *SociologieS* [Online], Files, Online since 16 June 2016, connection on 15 March 2023. URL: <http://journals.openedition.org/sociologies/5592>; DOI: <https://doi.org/10.4000/sociologies.5592>.

¹⁰ Genard J.-L., Berger, M., Vanhellefont, L., *op. cit.*

¹¹ Pattaroni L., 2007, "La ville plurielle : quand les squatteurs ébranlent l'ordre urbain", in Bassand M., Kaufmann V., Joye D., (2de dr.), *Enjeux de la sociologie urbaine*, Lausanne, PPU

1. het "tegenproject", tegen de plannen van de modernistische stedenbouw

Het is gemeengoed te stellen het laatste grote project in de stedenbouw het **modernisme** was, en Brussel vormt daarop geen uitzondering. De modernistische stedenbouw heeft daar de gedaante aangenomen van een project dat aan geen enkele democratische vereiste voldeed en dat vorm kreeg aan de hand van "plannen", "bulldozer-operaties" en onteigeningen – denk maar aan het "Manhattanplan"¹². Die vorm van stedenbouw getuigde zowel van de vrije baan die men gaf aan de markt en de vastgoedspeculatie als van het gezag van de staat over het gewestelijke grondgebied, dat in die tijd geen institutionele autonomie genoot. De modernistische visie, die haar neerslag vond in het Handvest van Athene, kreeg concreet gestalte in het organiseren van de ruimte op basis van monofunctionaliteit en indeling in zones, via grote projecten die de stad radicaal transformeerden en aan hun laars laptten wat bestond.

Tegen die modernistische transformatie van de hoofdstad, **verbrusseling** genoemd, hebben zich tal van actoren verzet – inwoners, verenigingen, architecten en stedenbouwkundigen ... – die de strijd voor hun stad aangingen en met **tegenprojecten** kwamen. De strijd voor de stad ging tegen een stedenbouw die men laakte omdat hij technocratisch en autoritair was en slechts economische en financiële belangen diende, en wilde opnieuw de inwoners centraal plaatsen bij beslissingen over inrichtingsbeleid dat ingrijpt op hun "wijk", hun dagelijkse leefomgeving.

Dat verweer heeft geleid tot de goedkeuring van het "gewestplan", dat niet zozeer een alternatief project voor stadsontwikkeling was maar op een defensieve manier bedoeld was¹³ om woongelegenheden te vrijwaren en een kader en regels vast te leggen, zowel op het niveau van de inrichtingsingrepen als op het niveau van de procedures. Het invoeren van bijzondere openbaaringsmaatregelen (het openbaar onderzoek en de oprichting van overlegcommissies rond stadsprojecten) zou volgens J. Aron¹⁴ het omslagpunt van een technocratische stedenbouw naar een stedenbouw via overleg vormen. Tussen de regels hebben ze ook voedsel gegeven aan andere ideeën over de stad, die hun neerslag vonden bij de oprichting van het Gewest.

2. De mozaïekstad als bundelend project

De strijd voor de stad, de beweging van ARAU, IEB, en BRAL, de federatie van wijkcomités zouden een nieuwe visie op de stad belichamen die vanaf 1989, jaar waarin het Gewest werd opgericht, voor input zou zorgen bij de eerste gewestelijke beleidslijnen¹⁵. Met haar honderd wijkcomités zou Brussel worden gezien als een stad die bestaat uit een **mozaïek** van wijken, een geheel van aan elkaar grenzende plaatselijke gemeenschappen¹⁶.

---

¹² Martens, A. (2009), "De hedendaagse erfenis van tien jaar onteigeningen en uitzettingen in de Brusselse Noordwijk (1965-1975)", *Brussels Studies*, nr. 29.

¹³ Levy, S., *op.cit.*

¹⁴ Aron, J. (1978), *Le tournant de l'urbanisme bruxellois*, Brussel, Edition Fondation Joseph Jacquemotte.

¹⁵ Carlier, L., Grulois, G., Moritz, B. (2022), *L'espace des infrastructures sociales. Une histoire bruxelloise de l'urbanisme de proximité*, Brussel, Académie Royale de Belgique.

¹⁶ Berger, M. (2019), *De levensduur van een beleid. Kroniek van de Brusselse wijkcontracten*, CIVA (internationaal centrum voor stad en architectuur).

Met Léon Kriers modellen voor een nabije stedenbouw (de stad als bundeling van wijken) als inspiratie en gevoed door Henri Lefebvres "recht op de stad", is dit een visie waar de **inwoner** de centrale figuur vormt, en de **wijk** de schaal is waarvan men uitgaat. Ze zou leiden tot het herzien van de manieren waarop ruimte tot stand komt, zowel qua proces – door hogere verwachtingen op het vlak van participatie – als op het niveau van de gehanteerde principes. Tegenover de traumatiserende "verbrusseling" komt het erfgoedgericht ideeëngoed van de reconstructie van Europese steden en de formalisering ervan in principes voor het organiseren van de ruimte (bekrachtigd in de "verklaring van Brussel"¹⁷ – principes die uitgaan van de traditionele vormen en weefsels, de functievermenging, het behoud van wat bestaat.

Dat er bij de oprichting van het Gewest toenadering bestond tussen verenigingen en instellingen zou de concretisering van dat ideeëngoed in het stadsbeleid in de hand werken – via de oprichting van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, het invoeren van Wijkcontracten als instrumenten die gemeenten en Gewest aan elkaar binden, de start van de wijkmonitoring (BISA op basis van een rapport van een samenwerkingsverband tussen de universiteiten VUB, ULB, KUL en UCL) waarbij de stad werd opgedeeld in 145 wijken, waarvan 118 bewoond, of het eerste Gewestelijk Ontwikkelingsplan, dat weliswaar "plan" heet maar tegelijk een "stadsproject" wil zijn, met het GBP als regelgevend luik. Dit project gaat in tegen de tendensen van de voorgaande periode – het wil huisvesting bevorderen om de stadsvlucht een halt toe te roepen, gebouwen renoveren en het erfgoed beschermen, de leefomgeving van de inwoners verbeteren¹⁸.

Het **wijkcontract** blijkt als instrument het doeltreffendst om dit project waar te maken binnen elk "stukje" van de stadsmozaïek¹⁹ – via renovatie op basis van inspraaktechnieken, herstel van verwaarloosde stadsruimten (renovatie van openbare ruimten, nieuwe voorzieningen en huisvesting, enz.) in de achtergestelde Brusselse wijken. Het kan ook worden beschouwd als een van de significantste instrumenten van het Brussels beleid.

Dit ideeëngoed rond de stad mocht dan wel aan het doordringen zijn, de jaren '90 waren ook de periode waarin het Zuidstationproject tot ontwikkeling kwam en daardoor de spookbeelden van de voorgaande modernistische periode heropleefden (onteigening en speculatie, privépromotoren waarop weinig of geen overheidstoezicht bestond, gebrek aan overleg ...). Het getuigde ook van de hardnekkigheid van andere visies op de stad, die ingingen tegen een stadsvisie die vertrekt van een "referentiekader van de nabijheid"²⁰.

3. De kosmopolitische metropool als visie

Op het idee van de stad als mozaïek van wijken zou geleidelijk een andere visie volgen, en wel vanaf het einde van de jaren 1990 en het begin van de jaren 2000. In die tijd bloeien in Brussel **nieuwe**

---

¹⁷ Barey, A. (1980). *Déclaration de Bruxelles*. Brussel, AAM Editions.

¹⁸ Levy, S., *op.cit.*

¹⁹ Berger, M. (2019), *op. cit.*

²⁰ Genard, J.-L. (2009), "Bespiegelingen over het bestuur van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest", *Brussel [over] 20 jaar*, Brussel, ATO, p.163-188, p.169

manieren om zich te verenigen²¹ – kraakpanden, tijdelijke bezettingen, maatschappelijk-artistieke experimenten²² – die men kan zien als "tweede keerpunt"²³ in de Brusselse stedenbouw. De schaal van de actie en het denkwerk verschuift van de wijk naar de stad, of veeleer naar de **metropool** in zijn geheel. De participatiepraktijken breken uit hun institutionele kaders en geven een plaats aan coproductie van ruimte, experiment, artistieke actie. De verenigende logica gaat minder uit van het mobiliseren van bewoners van een wijk maar veeleer van de vorming van netwerken van actoren op de schaal van de stad. De aandacht verschuift van bewoners naar **gebruikers**, de stedelijke **openbare ruimten** worden een bevoorrechte plaats voor bespiegeling. De actoren van deze nieuwe beweging staan open voor architecturale vormen en stijlen, zij plaatsen vraagtekens bij de architecturale kwaliteit van de stadsprojecten in Brussel, die ingeperkt – of zelfs afgegrensd – zou zijn door "buitensporige normativiteit op stedenbouwkundig vlak", door "technisch en regelgevend dogmatisme"²⁴. De beweging wordt gedragen door een nieuwe generatie van actoren en breekt met de door erfgoed gedreven logica van de voorgaande periode, zoals ze is ingeschreven in regels, plannen en andere stedenbouwkundige instrumenten (zonder veel samenhang overigens) en als conservatief wordt ervaren. Ze breekt ook met de voorrang die tot dan toe wordt gegeven aan het referentiekader van de nabijheid.

Er ontstaat een nieuw ideeëngoed rond de stad als ruimte voor hybridisering, creativiteit en verbinding, uitgaande van het **netwerk**-paradigma, rekening houdend met het interculturele, kosmopolitische en internationale karakter van de metropool²⁵. Dat nieuwe ideeëngoed ontstaat tegen de achtergrond van een ongerustheid die niet langer de "verbrusseling" betreft maar veeleer de "stadsbreuk" die de stad opdeelt in verschillende ruimten en verschillende werelden die in stand zouden worden gehouden in vormen van "ons kent ons" en isolement. Het **kanaal** symboliseert die breuk en die opdeling. De principes van ruimtelijke organisatie zijn dan ook gericht op het verbinden van die stukken stad om de maatschappelijke leefwerelden die samen de stadsgemeenschap vormen aan elkaar te koppelen; en het kanaal wordt de bevoorrechte plek om aan die herverbinding te werken.

Dit ideeëngoed zou niet zozeer in inrichtingsprojecten vorm krijgen maar in projecten vanuit de culturele of academische wereld – denk aan de Zinneke Parade, een verheerlijking van de nieuwe voorstelling van de stadsgemeenschap, waarvan voortaan het **kosmopolitisme** vooropstaat; de "Staten-Generaal van Brussel" (2008-2009)²⁶, die een stadsproject voorstelt dat strookt met die nieuwe voorstelling van de stadsgemeenschap; of het festival Kanal. Die projecten zien de stad in haar grootstedelijke dimensie en openen opnieuw de mogelijkheid om te denken aan stadsprojecten op een grotere schaal dan die van de wijken, waaraan tot dan toe de voorkeur werd gegeven.

---

²¹ Genard, J.-L. (2006), "Quelle identité pour Bruxelles?", en Corijn, E.: "Building the capital of Europe as a Heterotopia" in Hein C., red., *Les cahiers de la Cambre*, nr. 5, Brussel, La lettre volée.

²² Een geheel van actoren wordt beschouwd als meewerkend aan die stadshernieuwing – de Nova, PleinOpenAir, Disturb, City Mine(d), Recyclart. Het geval van de herinrichting van het Flageyplein maakt er eveneens deel van uit.

²³ Moritz, B. (2011), "De openbare ruimten in Brussel ontwerpen en aanleggen", *Brussels Studies*, nr. 50.

²⁴ Genard, J.-L. (2005), "Raisons techniques, raisons publiques", in *Les cahiers de la Cambre*, nr. 3, Brussel, La lettre volée.

²⁵ Carlier, L. (2016), *Le cosmopolitisme, de la ville au politique. Enquête sur les mobilisations urbaines à Bruxelles*, Brussel, Peter Lang

²⁶ An (2010): *Het maatschappelijk middenveld laat zijn stem horen*, Brussel, Le Cri, Actes

Het zou de publieke aandacht weer vestigen op de kanaalzone, waarop zich het stadsbeleid zou toespitsen, en zou in mindere mate geconcretiseerd worden in stedenbouwkundige "plannen". Zo was er het Kanaalplan (waaruit het BKP zou voortvloeien), bedoeld om die gespleten ruimte te wijzigen door iets te doen aan de openbare ruimten en de verbinding tussen beide oevers te verbeteren via coördinatie tussen de verschillende actoren van de Brusselse stedenbouw. De Stadsvernieuwingscontracten (SVC), die voortvloeien uit de "Plan-Gids", zouden eveneens op een grotere schaal dan het micro-lokale werken: aan overgangsruimten en grensruimten, in actieperimeters geschrinkt over gemeentegrenzen.

Parallel met die nieuwe ideeën over de stad als kosmopolitische metropool zoals ze in de sociaal-culturele en academische wereld ontstaan, viel het besef over de grootstedelijke aandachtspunten in de stadsontwikkeling eveneens vast te stellen op het niveau van het gewestbeleid – in de nieuwe versie van het GewOP in 2002, of in de invoering van nieuwe instrumenten (zoals richtschema's) om stadsprojecten te ontwikkelen in zogeheten strategische gebieden. Aan de kant van de overheid speelde ook de internationale **aantrekkelijkheid**, zoals bekrachtigd in het "Plan voor de Internationale Ontwikkeling", waarin de gebieden worden afgebakend waarbinnen via grote stadsprojecten de infrastructuur kan worden ontwikkeld die aan dat aandachtspunt voldoet. Dat zou heel wat kritiek oproepen, hoofdzakelijk van actoren die een historische band hebben met de eerste stedenbouwkundige ommekeer, kritiek op de geringe aandacht voor de eisen op het vlak van participatie en maatschappelijke kwesties.

4. Pogingen tot verbindende visies

Het stadsproject voor Brussel, zoals het zich ontvouwt in regelgevende en strategische instrumenten, omvat intenties en politieke visies die zijn gewijzigd naarmate het Gewest zich ontwikkelde. De Gewestelijke Ontwikkelingsplannen kunnen worden beschouwd als bevoorrechte objecten voor het analyseren van die visies en intenties en om de continuïteit en heroriëntatie ervan te bekijken.

4.1. De Gewestelijke Ontwikkelingsplannen: continuïteit en evolutie

De **drie GewOP's** die tot nu toe zijn doorgevoerd, vertolken ook de politieke visie en de maatschappelijke uitdagingen die aan de basis liggen van het sectoraal beleid²⁷.

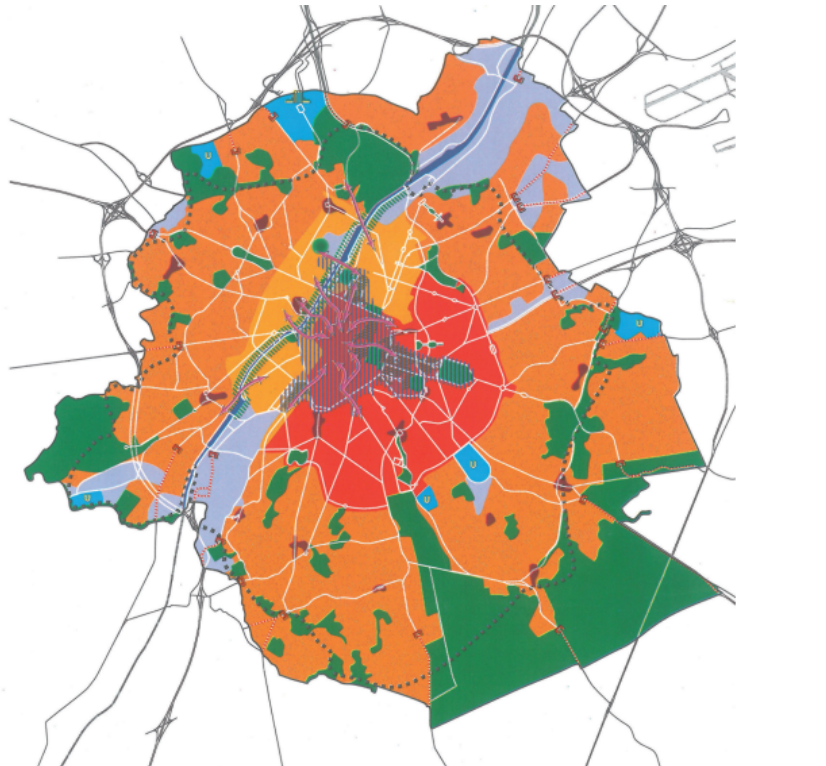
Vergelijking tussen de plannen brengt enerzijds de onveranderlijke aanwezigheid van een aantal thema's en voorstellingen van de gewenste toekomst aan het licht (bewoonbare stad, stadsvernieuwing, verkleinen van de stadsbreuk, enz.) en anderzijds de opkomst van nieuwe thema's die verband houden met sociaal-economische en culturele veranderingen (competitieve stad, creatieve stad, groene stad enz.).

---

²⁷ Naast de strategische plannen heeft het Gewest ook verordenende zoneringsplannen aangenomen (Gewestelijk Bestemmingsplan 2001 en 2013) als vertaling van de opties in de GewOP's. Ook de gemeenten hebben hun GemOP's goedgekeurd, naast bijzondere bestemmingsplannen (750 BBP's) van behoudende aard of om aanzienlijke veranderingen te bewerkstelligen, zoals Zuid- of Noordstation. Een globale analyse van die plannen is er niet. Voor meer details: zie "Bruxelles, Histoire de planifier", Mardaga 2017, Michel Debeule, Benoît Périlleux, Marguerite Silvestre en Etienne Wauty.

1. Het eerste Gewestelijk Ontwikkelingsplan (GewOP) ontpopte zich tot een heus vormend onderdeel van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en werd goedgekeurd **in 1995**. Het moest een antwoord bieden op de stadsvlucht, op het structuurverlies van de stad en vele vragen zoals de lokalisatie van kantoren, de bescherming van huisvesting, de herwaardering van de handelskernen enz. De grote uitdaging was destijds de vrijwaring van het stadsweefsel in een stadsgewest dat lange tijd verstoken was gebleven van een echte regering. Het onderliggende ideeëngoed was de heropbouw van de stad op zich, het bevestigen van het Gewest binnen zijn limieten (onderstaande kaart van het stadsproject toont Brussel als een eiland) met daarnaast de symboliek van de "stadspoorten" (binnendringend zoals de steenwegen van vroeger). Het Gewest, dat al te lang het slachtoffer was geweest van een functionele stadsinrichting (stadsautowegen, monofunctionele kantoorgebieden ...), brak toen een lans voor een degelijke leefomgeving voor zijn inwoners – minder geluidshinder, minder verontreiniging, degelijke huisvesting en diensten, voorzieningen ...). Het "gevecht om de opleving van het centrum" werd beschouwd als strategisch voor de overleving van het Gewest (en de strijd tegen de neergang ervan). De prioritaire zone voor stadsvernieuwing (Ruimte voor Versterkte Ontwikkeling van de Huisvesting, later RVOHR geworden) werd meer ingegeven door de verstedelijkingsperiode (oudere gebouwen) dan door maatschappelijke criteria i.v.m. de sociale stadsbreuk.

Kaart 1: Stadsproject GewOP 1995

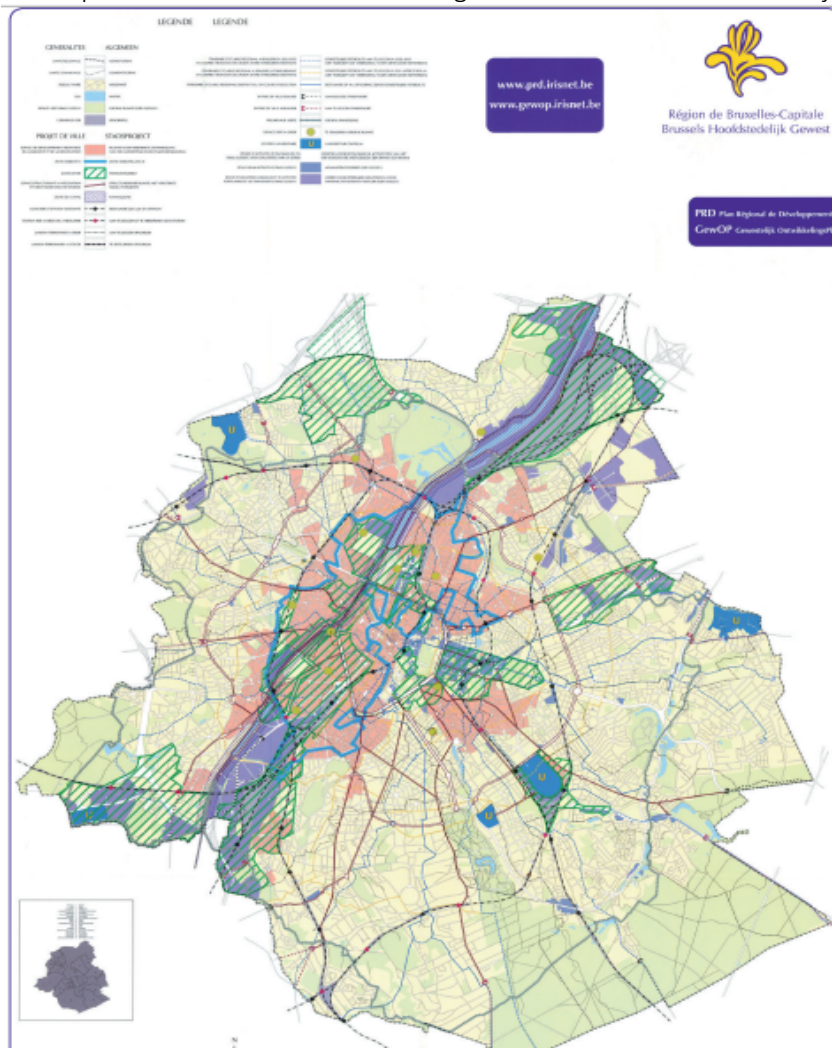

De stadsvernieuwing werd begrepen als een manier om de stad te mazen, waarbij plaatselijke acupunctuurachtige ingrepen de symboliek van een "mozaïekstad" met 100 wijken versterkten.

Het kanaal is stevig aanwezig, met als doelstelling de werkgelegenheid in de industrie te behouden, maar pas in 2013 zouden die doelstellingen operationeel worden dankzij het Kanaalplan²⁸. Het grootstedelijk centrum was beperkt tot de Vijfhoek + de Europese wijk en de universitaire functies waren op dat niveau erkend (waaronder de universitaire ziekenhuizen). De perimeters van gewestelijk belang daarentegen waren beperkt tot het Zuidstation, het Noordstation en de voormalige, buiten gebruik gestelde legerkazernes, ondanks de zware druk op bepaalde sites, zoals Thurn & Taxis. De verbetering van de leefomgeving vergt nieuwe groene ruimten en parken maar ook een herbekijken van de openbare ruimten als plaatsen voor stedelijkheid (de strijd tegen de alomtegenwoordigheid van de auto, gepaard met een zeer sterke verbetering van het openbaar vervoer, zou een constante worden in zowel de ontwikkelingsplannen als de mobiliteitsplannen).

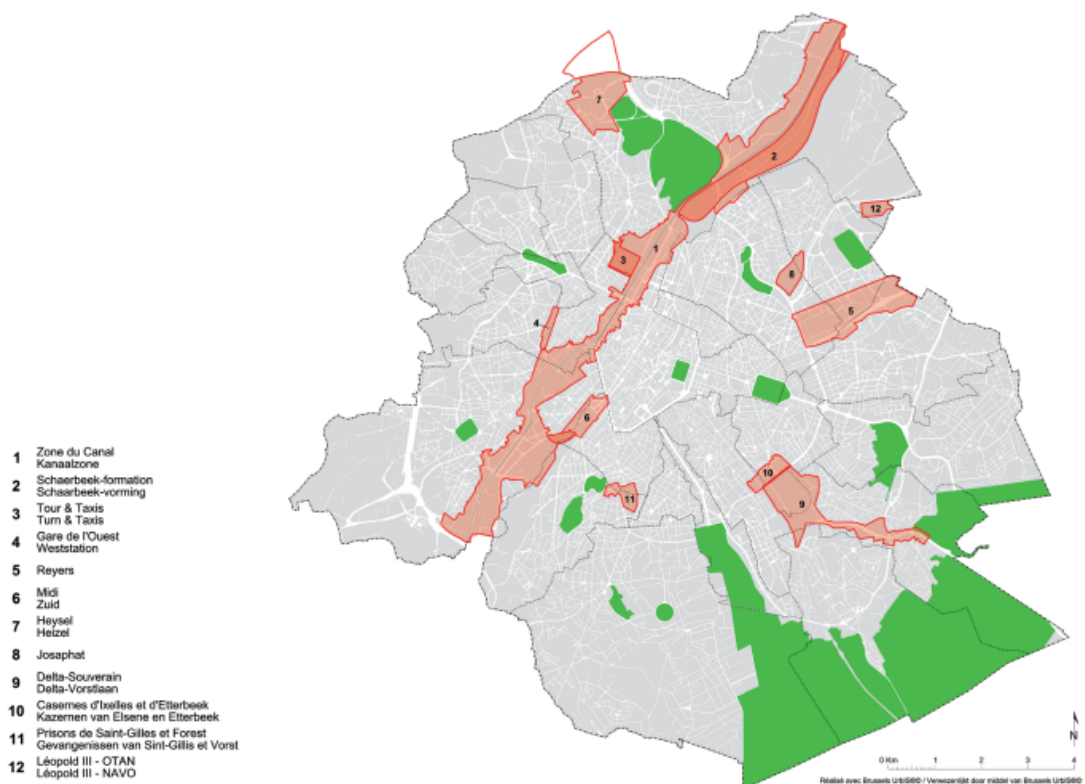
2. Het GewOP werd geactualiseerd in 2002. In dit plan introduceerde men de 'hefboomgebieden', die via richtschema's ingevoerd moesten worden, en bepaalde men de twaalf prioriteiten voor de ontwikkeling van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

3.

²⁸ Alexandre Chemetoff 2012-2013

Op het niveau van het ideeëngoed voor de stad stelt men een nieuwe benadering vast, die een aanvulling vormt op de stadsvernieuwing en de "bescherming van de wijken"; hierbij worden centra van ontwikkeling vastgelegd, elk met een specifiek karakter (de universiteitscampussen, de Heizel met vrijetijdsbesteding en congressen, Reyers en de media, de Europese wijk en de internationale functies, het kanaal en de havenzone ...). Het Gewest bevestigde zijn ontwikkelingsambitie en keurde een reeks richtschema's goed;²⁹ (bepaalde gebieden zouden trouwens vanaf 2018/2019 opnieuw ter tafel komen bij de Richtplannen van Aanleg).

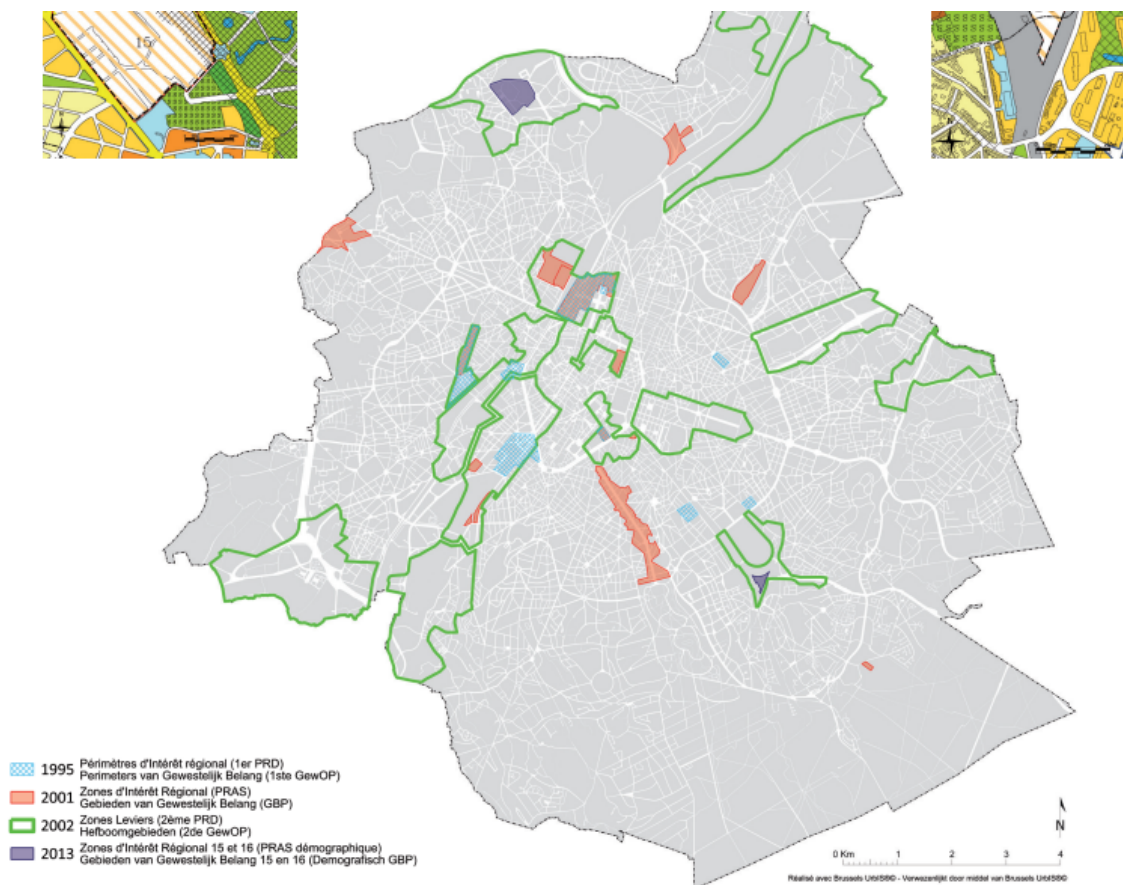
In dat opzicht dienden alle beleidsmaatregelen:

- een diversiteit teweeg te brengen bij de bevolking van het Gewest door de versterking van de sociale integratie van kwetsbare bevolkingsgroepen, door de bewoners in de wijken te behouden en door een terugkeer naar de stad aan te moedigen;
- een duurzame economische ontwikkeling te bevorderen, die voor de Brusselaar jobs genereert, waarbij een overspecialisatie van de gewestelijke economie in de administratieve functies vermeden wordt.

²⁹ Josaphat (2004), Rijksadministratief Centrum (2006), Europese wijk (2008), Thurn & Taxis (2008), Reyers (2010), Schaarbeek-Vorming (2013) en Zuid (2016);

- het internationale en interculturele karakter van Brussel op een duurzame manier te integreren in toonaangevende projecten, in relatie tot een sterke identiteit en gebaseerd op openheid en dynamiek.

Op de kaart is te zien hoe de verschillende prioritaire gebieden in de opeenvolgende plannen over elkaar heen liggen:

3. In 2007 gaf de regering haar goedkeuring aan het **Plan voor de Internationale Ontwikkeling** (PIO), dat geen plan is in de zin van de GewOP's maar een roadmap die te situeren valt in het kader van de toenemende competitiegeest tussen metropolen in Europa en de rest van de wereld. De nadruk van het PIO ligt op de noodzakelijke grote uitrusting om te waarborgen dat het Gewest zijn internationaal statuut behoudt (congressen, voetbalstadion, onderzoek enz.). De prioriteiten en uitdagingen ervan spitsen zich toe op vijf hoofdpunten:

1. uitwerking van een coherente stadsmarketing, die aanknoopt bij de talrijke identiteiten van Brussel;
2. oprichting van ontwikkelingspolen op basis van collectieve voorzieningen met internationale reikwijdte;

3. verbetering van de levenskwaliteit in Brussel;
4. organisatie van een doeltreffender governance;
5. financiering.

Binnen de hefboomgebieden van het GewOP 2002 mikt de regering op de tien strategische gebieden (die we verderop nog tegenkomen), hetgeen de visie van een gewest met meerdere polen versterkt

Er zijn zones vastgelegd die strategisch zijn voor de toekomst van Brussel

1. de Europese Wijk
  2. het hefboomgebied 'Thurn & Taxis'
  3. het GGB Rijksadministratief centrum
  4. het hefboomgebied Heizel
  5. het hefboomgebied Josaphat
  6. het hefboomgebied Delta
  7. de wijk van het Zuidstation
  8. het GGB Weststation
  9. de wijk van de Kunstberg
  10. het GGBUA Schaarbeek-Vorming
4. In 2009 wachten nieuwe uitdagingen voor het Brussels Gewest: de bevolkingsgroei, opleiding en werkgelegenheid, milieu en duurzame ontwikkeling, internationalisering en een dualisering binnen de stad. De regering beslist het GewOP in 2009 in zijn volledigheid te herzien en wil dat de stad zich verder ontwikkelt rekening houdend met de drie pijlers van duurzame ontwikkeling: het sociale, het economische en het milieu. Een D, voor 'Duurzaam', werd dus toegevoegd aan de benaming van het Gewestelijk Ontwikkelingsplan.

Twee versies van het Gewestelijk Plan voor Duurzame Ontwikkeling (GPDO) werden door de regering goedgekeurd, een eerste versie in 2014 en een tweede in 2016. Die tweede versie werd begin 2017 onderworpen aan een openbaar onderzoek. Ze bracht een aantal zeer concrete projecten samen op het vlak van huisvesting, mobiliteit, economie en leefomgeving. Dit planningsinstrument heeft als doel de duurzame ontwikkeling van het gewest uit te denken, te plannen en te promoten met als horizonten 2025 en 2040. Dit mede dankzij projecten die zich integreren in een context van sterke bevolkingsgroei en sociale, economische en culturele diversiteit. Het ontwerp van Gewestelijk Plan voor Duurzame Ontwikkeling, goedgekeurd op 17 oktober 2016, werd van 13 januari tot 13 maart 2017 onderworpen aan een openbaar onderzoek. De regering heeft bovendien om advies gevraagd van de gewestelijke instanties en heeft uitgebreid over de tekst gecommuniceerd (via fora en een specifieke website). In totaal gaven 5945 burgers en verenigingen hun mening en voorstellen. De Gewestelijke Ontwikkelingscommissie (GOC) heeft deze voorstellen en reacties geanalyseerd en haar expertise benut met het oog op de definitieve goedkeuring van de herwerkte en vervolledigde tekst. In dat proces expliciteert en legitimeert een inleidend hoofdstuk de visie. De analyse van het ecosysteem van het BHG, dat verder gaat dan de bestuurlijke grenzen³⁰, is gebaseerd op drie lezingen

---

³⁰ GOC-Prospect: De grootstedelijke ontwikkeling van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, https://crd-goc.brussels/sites/default/files/2021-03/20111-1998D_M%C3%A9tropole_Prospect_nl1.pdf

van het grondgebied: de natuurlijke en ecologische morfologie, de mobiliteitsinfrastructuren en de sociale geografie. Op basis van die territoriale analyse wordt het ontwikkelingsplan op vier schalen uitgewerkt, elk met een eigen uitstraling al overlappen ze elkaar soms:

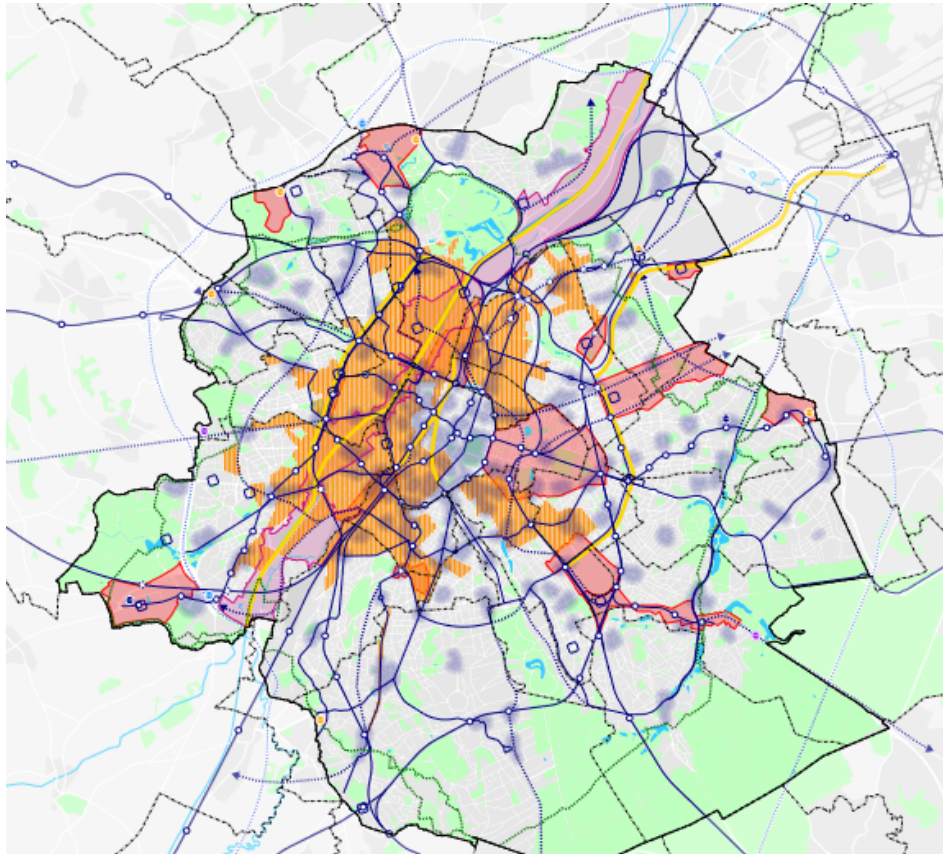
- a) Het **grootstedelijk centrum** is een centraal gebied dat functioneert voor heel het gewest en daarbuiten. De dynamiek ervan wordt gestructureerd door de bevolkingsgroei, de internationalisering van de stad en de ontwikkeling van de infrastructuur: de metro als lus, 4 of 5 stations, autovrije zone, Kanaalplan, enz. Deze evolutie wordt bekeken en gevolgd door het Brussels Centre Observatory, dat in het leven werd geroepen binnen het Brussels Studies Institute³¹. Deze dynamiek geeft duidelijk de evoluties aan: uitbreiding van het stadscentrum tot buiten de Vijfhoek, richting Weststation, de centrale ligging van het kanaal en zijn verbindende functie tussen verschillende bevolkingen, de breuk in noord-zuidassen en het belang van de planning voor de oost-westassen. Een duidelijke visie die daarna uiteenvalt in een aantal plannings- en onderzoeksoefeningen per project (de Steenweg, het zuiden van de Vijfhoek, enz.)
- b) Er tekent zich een polycentrisme af in de ontwikkeling van **stadscentra met gewestelijke uitstraling**, maar vertrekkend van een specifiek ideeëngoed en een specifieke thematiek: Europees centrum, universiteitswijk, mediacentrum, ziekenhuiscampussen, Heizel, enz. Die zouden recht moeten hebben op een op ideeëngoed en evenementen berustende planning als begeleiding bij een aangepaste ruimtelijke ordening.
- c) De wijkmonitoring legt **118 bewoonde wijken** vast, waarvan een derde gemeenteoverschrijdend is. Naast de Wijkcontracten en het bestaan van wijkcomités bestaat er in Brussel nog geen echt beleid inzake duurzame ontwikkelingsplannen voor de wijken³². Niettemin moeten de covid-crisis, de gerichtheid op circulaire economie, de basiseconomie, de korte ketens, de Donut, de wijk op 10 minuten, enz. stuk voor stuk "landen" in een soort wijk. In de werken van GOC-Prospect wordt geopperd de wijken in te delen in drie "categorieën": de veeleer monofunctionele woonwijken met hoofdzakelijk inwoners, wijken die deel uitmaken van de gewestelijke centra en waar dus gebruikers overheersen, en wijken met lokale gemengde functies
- d) Deze **kernen van plaatselijk belang** zijn knooppunten van economische en andere activiteiten die een wisselwerking tussen bewoners, werknemers en gebruikers structureren. Ze vormen de maas en de basisstructuur van het stadsweefsel en de wisselwerking tussen bewoners en gebruikers. Een gedetailleerder kaart met de verschillende profielen zou noodzakelijk zijn voor een preciezere lezing van deze 40-60 kernen.

Het "meerschallig" plan treedt voor het eerst buiten de bestuurlijke grenzen van het Gewest en bevestigt daardoor hoe noodzakelijk het is rekening te houden met de grootstedelijke schaal (minstens die van de Brusselse grootstedelijke gemeenschap van de zesde staatshervorming, zijnde Brussel + Vlaams- en Waals-Brabant) voor een reeks strategische problematieken zoals openbaar vervoer, zachte mobiliteit, groene ruimten, met de gewestelijke schaal en de schaal van de wijken:

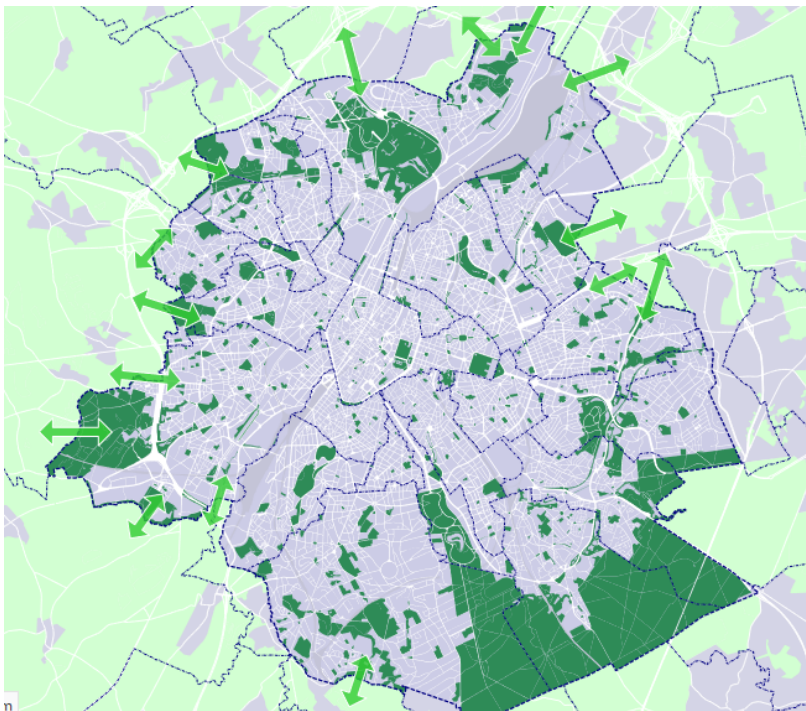
³¹ Vermeulen, S., Mezoued, A. & De Visscher J.P (red.)(2020): Towards a Metropolitan City Centre for Brussels, Brussel, bsi.brussels en Mezoued, A. Vermeulen, S., & De Visscher J.P (red.)(2020): Au-delà du Pentagone, Brussel, Editions de l'ULB

³² GOC-Prospect: De wijken valoriseren in het GPDO en het stadsproject, https://crd-goc.brussels/sites/default/files/2021-03/20112-1999D_De-wijk-Prospect_Publ.pdf

GPDO 2018: overzichtskaart van het stadsproject

GPDO 2018 kaart van de groene strategie

In principe levert dit GPDO een structurerende visie van de stadsontwikkeling en de territorialisering ervan. Het sluit aan bij de grote uitdagingen van de hele planeet. De Verenigde Naties keurden in 2015 een programma voor duurzame ontwikkeling tegen 2030 goed. Dat programma bestaat uit 17 doelstellingen voor duurzame ontwikkeling. In België moet de Interministeriële Conferentie Duurzame Ontwikkeling (IMCDO) er mee voor zorgen dat het Programma voor Duurzame Ontwikkeling 2030 uitgevoerd wordt. Ze heeft hiervoor een Nationale Strategie Duurzame Ontwikkeling (NSDO) uitgewerkt. Deze visie werd geassimileerd in een nationale strategie die de strategische documenten van de verschillende entiteiten weergeeft: de federale staat, het Vlaams Gewest, het Waals Gewest, het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de Duitstalige Gemeenschap. Het GPDO is het document dat als basis dient voor het territoriaal beleid van het Brussels Gewest: het is aldus afgestemd op de nationale strategie. Het GPDO, als aanvulling op andere gewestelijke plannen en maatregelen, moet het gewest ondersteunen, om binnen zijn bevoegdheden, de 17 doelstellingen van duurzame ontwikkeling na te streven.

Helaas wordt het GPDO niet gedeeld met het grote publiek, het lijkt zelfs niet te worden gelezen en gevolgd door de administraties en de gemeenten. Een in een ontwikkelingsplan vertaalde visie structureert de gedachten evenmin de acties in het BHG. Het GPDO is geen referentie. En dus wordt de noodzakelijke band achterwege gelaten in het voordeel van "elk voor zich" met zijn idee en zijn plan, afhankelijk van de materie en de bevoegdheden ("silo's").

4.2. Het Project Brussel 2030

Na de aanslagen van 2016 en nog versterkt door de covid-crisis en de lockdowns heeft de regering in haar regeerakkoord opgenomen een kandidatuur in te dienen om te worden aangeduid als Europese Cultuurhoofdstad in 2030 (jaar waarin een Belgische stad zal worden aangeduid). Na een open oproep zijn twee opdrachthouders aangesteld op basis van een projectschets. (Jan Goossens en Hadja Lahbib (tot in juni 2022), vervangen door Fatima Zibouh). Van meet af aan wilde dit project zich niet profileren als een kunstenfestival maar als kunst en verbeelding in het middelpunt van het stadsproject. Het project wordt als volgt verwoord: *"In 2030 Europese Culturele Hoofdstad worden, en het daarna blijven: samen met zoveel mogelijk Brusselaars willen wij daar het volgende decennium aan bouwen. Maar onze droom reikt verder: we willen dat die verbeelding werkelijkheid wordt, voorbij de institutionele en culturele fragmentering van onze stad. We hopen Brussel verder te transformeren, met kunstenaars, denkers en cultuur als motor, maar niet alleen met hen. Als we van de artistieke experimenten, culturele superdiversiteit en rijke meertaligheid gedeelde troeven voor jong en oud maken, dan zal Brussel beter omgaan met de grote stedelijke en planetaire uitdagingen van de toekomst. Zo willen we een hoofdstad voor alle Europeanen worden: een laboratorium voor het interculturele en meertalige samenleven, maar ook voor de ecologische, democratische, sociale en dekoloniale omwentelingen die ons wachtten."*

De voorbereiding van de kandidatuur in 2024 behelst het uitwerken van een bidbook, dat zal worden beoordeeld door een Europese jury door middel van een Europese procedure. Andere steden die reeds hun kandidatuur hebben aangekondigd: Gent, Leuven, Kortrijk en Brugge. Deze uitwerking van een plan gebeurt door een klein team, een vzw Brussels 2030 en een reflectiekamer met enkele tientallen Brusselaars. Maar het project schiet vooral uit de startblokken in samenwerking met het maatschappelijk middenveld. Daartoe heeft Brussels2030 tijdens rondetafelgesprekken en privégesprekken al met meer dan duizend actoren gepraat. Het project werkt tegelijk op verschillende fronten:

- a) Coproductie en participatie, vooral gericht op mensen die nog geen dertig zijn, met verschillende luiken: Speak Up is een project voor online discussies en allerlei bijeenkomsten; This is Us is een archiveringsproject met 1000 verschillende identiteiten en uiteindelijk zal in september 2023 verdeeld over drie sessies in het parlement een Youth Coalition worden gehouden om voorstellen uit te werken voor het Brussel waarvan men tegen 2030 droomt.
- b) werken aan verbeelding, met inzet van de kunstensector en de socioculturele sector in een oproep om een "wij Brusselaars" op te voeren met verschillende activiteiten in de openbare ruimte
- c) grondgebiedgericht werken, met een oproep om te bouwen aan de Plaatsen van de Toekomst of vertrekkend van een plaats, met een platform en een coalitie van actoren, gericht naar een bepaald grondgebied kan in transitieprocessen begonnen worden aan activiteiten met de inwoners. Het product van dat werk wordt een kaart van de artistieke en socioculturele infrastructuur en een atlas van de transitie-initiatieven
- d) Dat alles wordt gedemonstreerd en besproken tijdens de Brussels 2030 Summer Assembly, georganiseerd samen met de VUB, de ULB en het RAB-BKO (deze keer van 28 juni tot en met 2 juli in de Hallen van Schaarbeek). De Assembly omvat plenaire zittingen

- voor debatten, workshops, uitstappen, artistieke voorstellingen. Aan de eerste Assembly namen vorig jaar meer dan 800 mensen deel.
- e) Een nieuw werkterrein komt er specifiek in verband met Brussel als hoofdstad van de EU. Het komt erop aan de instellingen, de ambtenaren, de culturele agentschappen van de andere landen en de duizenden buitenlanders die in verband met de internationale functies van de stad in Brussel zijn, met het project te verbinden. Met betrekking tot het achterliggend ideeëngoed zal besproken worden in welke mate "Brusselheid" kan bijdragen tot het construeren van "Europeesheid" en de nieuwe opstoot van nationalisme in Europa kan helpen overstijgen.
  - f) En ten slotte gaat het erom de synergieën te bedenken tussen culturele hoofdstad worden en de economie van de stad, en meer in het bijzonder de economische actoren bij het project te betrekken.

Dat alles heeft stevige relaties met de territoriale ontwikkeling, vooral op het moment waarop een dergelijk project wordt vertaald in een programmatie en in concrete projecten. Opnieuw is de voorwaarde dat Brussel 2030 erin slaagt een mobiliserend project aan te reiken en dat naast het maatschappelijk middenveld ook de politiek, de administraties en de economische actoren ermee aan de slag gaan, het coconstrueren en de voorgestelde ideeën en visie omarmen. Zoals altijd in Brussel blijft dat een aandachtspunt.

5. Veelheid aan visies en projecten

Momenteel valt het moeilijk één verbindende achterliggende visie op de stad te distilleren die in plannen en projecten wordt belichaamd. De verdeling van bevoegdheden over een veelheid aan actoren, sectoren en schalen die in het stadsbeleid weinig gecoördineerd zijn, werkt remmend op het ontstaan van een gemeenschappelijke visie voor een stadsproject³³. Elke instantie zou in zekere zin functioneren volgens autarkische modaliteiten, met eigen instrumenten, expertise en doelen. Toch valt vast te stellen dat het Gewest zich wapent met nieuwe middelen waardoor het in staat is een stadsproject te dragen – daarvan getuigt het oprichten van Perspective, van de Maatschappij voor Stedelijke Inrichting en van de functie van Bouwmeester. Met de Richtplannen van Aanleg (RPA) ontstaat eveneens een nieuw soort plan, een combinatie van verordenend luiken en prospectieve luiken met het oog op de inrichting.

Nochtans is er in de "architectuur van de debatten" in Brussel **geen gebrek aan visies**, maar geen enkele daarvan overvleugelt werkelijk de andere, zoals mag blijken uit de veelheid aan ideeëngoed bij de discussies over de autovrije zone³⁴: duurzame stad, aantrekkelijke stad, stad voor de burger, open stad, stad voor haar inwoners, billijke stad, kosmopolitische stad... Men kan het zo zien dat het Gewestelijk Plan voor Duurzame Ontwikkeling zelf die veelheid in zich opneemt als grondslag voor een stadsproject en dus de stad ziet als een ruimte die bestaat uit een diversiteit van "kernen", onderling tot een netwerk verbonden in een hybride versmelting van al het ideeëngoed dat voorafgaat en daarbij de aandachtspunten inzake duurzaamheid meeneemt.

---

³³ Corijn, E. *et al.* (2014), *Waarheen met Brussel? Toekomstperspectieven voor de Belgische en Europese hoofdstad*, Brussel, VUBPress.

³⁴ Genard, J.-L., Berger, M., Vanhellefont, L., *op. cit.*

Deze veelheid aan visies, projecten, actoren en voorzieningen... weerspiegelt op haar beurt een **chaotische**, complexe, wazige stad – gedeeld door een reeks actoren, onder wie academici. Stedenbouw gebeurde met knutselpraktijken en een steeds op het voorgaande voortbouwende logica³⁵, en dat blijkt uit de **verscheidenheid van de stedelijke projecten** die daarbinnen worden verwezenlijkt rond RPA's, DWC's, SVC's en andere voorzieningen. Die diverse projecten worden ontwikkeld binnen specifieke actieperimeters; ze combineren verschillende instrumenten en actoren die in mindere of meerdere mate onderling gecoördineerd worden. Sommige daarvan worden weliswaar op een plaatselijke schaal gedragen maar kunnen toch een invulling vormen van aandachtspunten op de schaal van het gewest of nog groter – zoals groene linten, netwerken van zachte mobiliteitenz. – en de rol spelen van "activator voor een stadsproject"³⁶. Niettemin gaat het chaotisch aspect dat de veelheid aan voorzieningen en projecten die de verstedelijking van de stad ondersteunen met zich meebrengt, ook gepaard met een wazigheid met betrekking tot de doelstellingen ervan.

Het geheel en de opeenstapeling van deze afzonderlijke stedelijke projecten, op verschillende schalen, vormen de facto het stadsproject, hoewel het zich moeilijk laat vatten en kenmerken door één welbepaald ideeëngoed, een specifieke en duidelijk beschreven "visie".

Hoe moeilijk het ook is een gedeeld ideeëngoed rond de stad af te leiden uit de ruimtelijke organisatie van de stadsgemeenschap, toch willen we eraan herinneren dat **veelheid** – aan visies, aan ruimten, aan omgevingen, aan projecten, aan manieren van leven ... – datgene is wat een stad vormt: "De samenstelling van deze diversiteit heeft in de loop der geschiedenis veel vormen aangenomen die even veel manieren bieden om de stedelijke orde te schikken. Zo vindt de stad haar politieke horizon in het moeilijke en breekbare evenwicht dat zij onophoudelijk moet vormen tussen het omgaan met de diversiteit en het opbouwen van een gemeenschappelijke orde." ³⁷ Die schikking of **compositie** veronderstelt ook een **reductie** van het stedelijk pluralisme en gooit daardoor meteen de vraag op naar de principes, visies of denkbeelden, zowel achter de gebruiken en praktijken die in aanmerking worden genomen als achter degene die aan de kant worden geschoven.

4. Kritieke punten en aandachtspunten

Van stadsproject naar stedelijke projecten

Volgens nogal wat deskundigen, actoren en praktijkmensen uit de Brusselse stedenbouw, valt het vandaag niet mee de veelheid aan actoren – in politiek, verenigingen, academische wereld – bijeen te brengen rond een gedeeld project voor de stad of zelfs nog maar de voorwaarden te scheppen voor het ontstaan daarvan³⁸. De politiek verantwoordelijken zouden zwak vertegenwoordigd zijn waar gedebatteerd wordt; de participatievoorzieningen zouden maar weinig impact hebben op de inrichtingsbeslissingen; stemmen van burgers zouden niet gehoord worden ... In die context zou een

---

³⁵ Carlier, L., Grulois, G., Moritz, M., *op. cit.*; Levy, S., *op. cit.*

³⁶ Zie Berger, M. (2019), *op.cit.*, hoofdstuk 9.

³⁷ Pattaroni L., *op. cit.*, p.283.

³⁸ Zie de open brief over "anders stad maken", <https://www.lesoir.be/405850/article/2021-11-11/bruxelles-faire-la-ville-autrement>

kader ontbreken ter ondersteuning van de start van een debat en de discussie tussen de verschillende standpunten en visies en van het ontstaan van een onderhandeld gezamenlijk project voor de stad.

Men stelt eveneens vast dat de **ruimten voor bespiegeling** over de stad zich juist vormen rond de diverse projecten en stedelijke situaties, noodzakelijkerwijs plaatselijker en meer gecontextualiseerd, waaraan de voorzieningen van het gewestelijk beleid zouden moeten werken. J.-L. Genard stelde de **bespiegelende weg** voor om de toekomst van de stad te overdenken: een stad gevoed door ruimten voor discussie en debat die, vertrekkend van specifieke, alledaagse situaties, het stadsproject zou uitdenken onder coöperatieve modaliteiten, in een prospectieve tijdelijkheid. Het bespiegelend karakter van die ruimten wordt geassocieerd met de kwaliteit van de discussiepraktijken, die "de kwetsbaarheid van redeneringen bewust zouden accepteren" (in plaats van principes te bekrachtigen) en die een veelheid aan intelligenties zou erkennen (waaronder die van de gebruiker, die "in zijn competenties even ernstig zou worden genomen" als een geograaf, ingenieur of statisticus). Die ruimten zouden zich wapenen met instrumenten voor bespiegeling over de stedelijke situaties, instrumenten die ontvankelijk zijn voor "de subtiliteiten van de ruimten, de gevoeligheid van plekken, de meervoudigheid van ruimtegebruik".³⁹

Vertrekkend van die projecten en situaties zouden dus vragen kunnen worden gesteld bij het "stadsproject" waarin ze zouden kaderen of dat zich op de achtergrond zou doen gelden; en zouden vragen kunnen worden gesteld bij de voorgestelde compositiemodaliteiten voor de stedelijke veelheid en bij de doorgevoerde beperkingen – met betrekking tot de soorten gebruikers, de soorten praktijken, de gevaloriseerde gemeenschappelijke goederen. Welke gemeenschappelijke en ideële goederen worden naar voren geschoven, welke worden aan de kant gezet? Welke gebruiken en praktijken worden gevaloriseerd, welke worden veronachtzaamd?

Steunend op de pragmatische aanpak van Dewey⁴⁰, die vertrekt van de veelheid aan waarden, meningen, standpunten en milieus om in termen van democratische processen te denken, kan men bij de stedelijke projecten vragen stellen vertrekkend van de compositiewijzen en de beperkingen die op verschillende niveaus worden gehanteerd.

Wat voor veelheid aan publieken en perspectieven?

Eenzijds op het niveau van de publieken die men in aanmerking neemt, die idealiter de verschillende personen en maatschappelijke entiteiten tellen die de weerslag van deze situaties ondervinden, die een veelheid aan standpunten, visies, ervaringen belichamen. Maar een stadsproject botst net als een stedelijk project op de gebruikelijke limieten van de stedelijke participatie⁴¹, die verband houden met het feit dat er een hele reeks mensen ontbreken in de overleginstrumenten die in het leven zijn geroepen in het kader van het stadsbeleid. In de DWC's ziet men nog wel dat er instrumenten worden ingezet om die limieten te overstijgen en daardoor inzicht te krijgen in de plaatselijke noden, maar aan de participatievereisten lijkt almaar minder te zijn voldaan naarmate de schaal van de instrumenten groter wordt – de SVC's en de RPA's oogsten met name wat dat betreft kritiek. Deze limieten op het

---

³⁹ Genard, J.-L. (2007). "Architecture et Réflexivité", *Vivre ensemble au XXIe siècle, Actes du colloque international de l'Institut de sociologie*, Brussel, ULB, Institut de sociologie, p. 387-403.

⁴⁰ Dewey, J. (2015/1915), *Le public et ses problèmes*. Parijs, Gallimard.

⁴¹ Berger M. & Charles J. (2014), "Persona non grata. Au seuil de la participation". *Participations* (9:2), p. 5-36.

vlak van inclusie van publieken hebben als gevolg dat **de ruimte voor discussie en debat verarmt** als het over stedelijke projecten gaat – doordat de veelheid aan perspectieven en denkbeelden die binnen deze ruimten aan bod komt beperkt blijft tot bepaalde standpunten. In het licht van die limiet zou de **rol van enquêtes** – meer bepaald in sociale wetenschappen – kunnen worden herbekeken als middel om deze veelheid aan denkbeelden, perspectieven en ervaringen rond eenzelfde situatie in rekening te brengen en een **bemiddelende** rol te spelen tussen de verschillende actoren die betrokken zijn bij de verwezenlijking van stedelijke projecten⁴² – of anders gezegd: bepaalde genegeerde, afgewezen, vergeten, onderdrukte ervaringen die in de openbare discussieruimten niet thematisch aan bod komen, uit de onzichtbaarheid halen⁴³.

Wat voor inperking van de problematieken?

Gekoppeld aan die eerste inperking is er anderzijds de inperking van **situaties** en problematieken waarmee bij projecten rekening wordt gehouden. De gebruikelijke instrumenten die worden ingezet voor "territoriale diagnose" zijn veelal beperkt tot statistische en kwantitatieve gegevens – in het bijzonder wanneer de schaal van de stedelijke projecten het microlokale overstijgt. Daarmee laten ze een hele reeks niet kwantificeerbare problemen aan de kant liggen, omdat daarmee rekening houden onderzoekswerk zou inhouden op basis van andere instrumenten. De in aanmerking genomen situaties blijken vaak beperkt tot de gebruikelijke "scope" van het inrichtingsbeleid, waardoor veronderstelde probleemsituaties buiten beeld blijven⁴⁴. Hoewel ze vaak gelokaliseerd zijn, verwijzen ze nochtans naar problemen die vragen om politieke behandeling op gewestelijke schaal, die niet louter te vatten zijn in termen van ruimtelijke ordening (zoals maatschappelijke ongelijkheden of zogeheten "migratiecrisisen") en die in het licht van een stadsproject niet onbehandeld mogen blijven.

Wat voor manieren om de maatschappelijke veelheid van stedelijke omgevingen in rekening te brengen?

Een andere vorm van inperking vindt plaats op het niveau van **ervaringen, gebruiksvormen en praktijken** i.v.m. de plaatsen die het project in aanmerking neemt. Deze maatschappelijke veelheid ontsnapt eveneens aan het gebruikelijke instrumentarium van het stadsbeleid, terwijl dat veelal beweert iets te betekenen voor het "samen leven" of de ruimtelijke vormen van de stedelijke co-existentie ("sociale verbondenheid", "sociale vermenging", enz.)⁴⁵. De manier waarop sites waarvoor projecten bestaan te maken hebben met verschillende gebruiksvormen en ruimtelijke praktijken, en waarop co-existentie relaties daartussen bestaan, wordt zelden onderzocht; en bij de impact van

---

⁴² Carlier, L., Berger, M. (o.l.v.), (2021) *Design social et enquête collective*, Bruxelles, Metrolab Brussels; Berger, M., Carlier, L., (2022), "Une critique pragmatiste de l'expérimentation. De l'urban living lab à la communauté d'enquête sociale". *Pragmata* (5): 94-160.

⁴³ Genard, J.-L., (2016), *op.cit.*

⁴⁴ Dat geldt bijvoorbeeld voor de migratiekwestie in de Noordwijk, een nochtans bijzonder problematische en waarneembare problematiek, teruggebracht tot een "crisis" (spijs de structurele en historische band tussen stad en migratie) en verwezen naar een probleem dat het federale niveau aangaat (spijs de rechtstreekse en waarneembare gevolgen ervan voor het Gewest). Zie de teksten van ARCH, *Whose Future is Here? Searching for Hospitality in the Brussels Northern Quarter*, Brussel, Metrolab.series.

⁴⁵ Zie hierover Carlier L., Debersaques, S., Declève M., et al. (2021), *Cartographier l'environnement social d'un projet urbain*, Metrolab Brussels.

een project op die gebruiksvormen, praktijken en relaties worden weinig vragen gesteld – hoewel ieder project de ruimte kneedt voor bepaalde gebruiksvormen en de gastvrijheid van de plek voor andere beperkt⁴⁶.

Bij de inleiding tot deze nota hebben we project en visie weliswaar gedefinieerd als elementen die een rol spelen bij de ruimtelijke organisatie van de stadsgemeenschap, maar daar voegt men best nog de **ruimtelijke en sociale praktijken** van de stadsbewoners aan toe. Het belang daarvan wordt telkens weer bevestigd wanneer het stedelijk project of de visie het voorwerp van kritiek worden. Dat geldt voor de "gepercipieerde" ruimte bij Lefebvre, die van de dagelijkse ruimtelijke praktijken van stedelingen, die men zou moeten herbevestigen tegen de overheersing van de "ontworpen" ruimte van planners, stedenbouwkundigen en "inrichters" van de ruimte. Op de kritiek op een "door verbeelding gedomineerde stedenbouw" zou een antwoord worden geboden door "inrichtingsplannen die niet inspelen op de elementaire functies van een theoretische mens, maar in hun rijkdom en diversiteit de noden van reële mensen van hier en nu zouden opnemen"⁴⁷. Laten we ten slotte opmerken dat de projectlogica – die veel verder doordringt dan louter op het domein van de stedenbouw – vandaag in de steden zou worden uitgerold volgens managermodaliteiten die weliswaar bepaalde onbetwistbaar geworden principes van de stedenbouwkunde zouden garanderen (vlot verkeer, commerciële mix, doeltreffende diensten, erfgoedkwaliteit ...) maar minder of geen oog zouden hebben voor gehechtheid, voor gevoelige inbezitneming van de ruimte, voor diversiteit in gebruik⁴⁸.

Het lijkt ons in de context van deze denkoefening dan ook essentieel op te roepen om de ruimtelijke praktijken, de ervaringen en de sociale gebruiksvormen van de ruimte te zien als een fundamenteel onderdeel om rekening mee te houden bij het ontwerpen en bespreken van stedelijke projecten en, in ruimere zin, van een stadsproject. Nogmaals lijken enquêtes een te verkiezen instrument om rekening te houden met die veelheid van gebruiksvormen, praktijken en ervaringen met plekken in de stad bij het bedenken van stedelijke projecten – ervaringen die nog niet geplande **potentiëlen** openen en die verwijzen naar ideeëngoed dat nog niet gelegitimeerd of geformaliseerd is.

Plaats voor experiment?

Merk hierbij op dat de rol van een enquête niet het privilege van academische actoren is en zowel voorafgaand aan de verwezenlijking van een project als achteraf dienst kan doen. Volgens Dewey is een enquête de ideale vorm van participatie in het democratisch proces; ze omvat de probleemstelling van een problematische situatie, het formuleren van de verschillende standpunten daarover, de beraadslaging over de manieren om ze op te lossen, en **het experiment**, waarbij actiemiddelen concreet worden getoetst. Tegenwoordig stelt men vast dat er almaar meer voorzieningen voor stedelijk experiment zijn, met daarin verschillende types⁴⁹ – wetenschappelijke

---

⁴⁶ Stavo-Debaugé, J. (2018), "The Qualities of Hospitality and the Concept of "Inclusive City"", In Berger M., Moritz B., Carlier L. & Ranzato M., *Designing Urban Inclusion : Metrolab Brussels MasterClass I*, Brussel, Metrolab Series, p. 165-175.

⁴⁷ Choay, F., *op. cit.*, p.76

⁴⁸ Breviglieri, M. (2013). "Une brèche critique dans la ville garantie? Espaces intercalaires et architectures d'usage" in Cogato Lanza E., Pattaroni L., Piraud M. & Tirone B. (leiding), *Le Quartier des Grottes/Genève: de la différence urbaine*, Genève, MetisPresses, pp. 213-236

⁴⁹ Berger, M., Carlier, L. (2022), *op.cit.*

experimenten, artistieke experimenten, tijdelijk gebruik⁵⁰... De rol van experimenten in het stadsbeleid blijft evenwel vaak beperkt (mogelijk gebruik van de ruimte uitproberen, technische vernieuwingen uittesten, de stedelijke sfeer veranderen voor de duur van een artistiek evenement ...) en daardoor blijft de bijdrage ervan aan de transformatie van stedelijke omgevingen klein. De plaats die men in stedelijke projecten inruimt voor experiment, zou uitgediept en vergroot kunnen worden zodat het zou worden beschouwd als een instrument dat ruimte geeft aan andere visies, ervaringen en praktijken, vatbaar om bij te dragen aan het concipiëren en bijsturen van stedelijke projecten en stadsbeleid.

5 . Besluit: plan, project, visie ... en praktijken

Hoe kan men de verbanden tussen stedelijke projecten en stadsproject herbekijken en bijsturen hoe ze in elkaar haken? Rekening houdend met de loskoppeling die tegenwoordig gebruikelijk lijkt, zal men ongetwijfeld moeten mikken op een elementaire verandering in de verhoudingen tussen die twee niveaus van het stadsbeleid. In principe wordt dat stadsproject en de visionaire aard ervan geformuleerd in het GewOP. De toevoeging van de D van duurzaam in het huidige plan benadrukt de keuze voor milieu en transitie. Het plan geeft zeer duidelijk aan in welke richting de ruimtelijke ordening gaat (centrum uitgebreid, polycentra als thema vastgelegd, inrichting op vier schalen, enz.) en wijst op de dringende noodzaak van systemische transitie, die de schaal van projecten en sectoraal beleid overstijgen. En toch lijkt het GPDO geenszins aanwezig te zijn in het concrete beleid en zelfs niet in de publiekelijk verdedigde politieke intenties voor de gewestelijke ontwikkeling in de verschillende kabinetten en administraties. Ieder maakt zijn eigen plan, zelden op een "geterritorialiseerde" manier. Elke operator vertrekt van zijn eigen oriëntaties, intenties en basisprincipes. En aangezien er geen ruimten zijn voor discussie over de oriëntatie van het stadsproject en evenmin praktijken voor het evalueren van het doorgevoerde beleid, lijkt wat aan elementen van een transversale visie en coherentie bestaat, te ontsnappen aan de logica van plannen en projecten.

Een koers uitzetten

Gaat het om een fataliteit? Is het toeval? Voorbeeldige steden hebben vaker dan elders politieke meerderheden verkozen die verschillen van de gebruikelijke partijen die het nationale niveau domineren; zo hebben zij bedreven en moedige leaders gekozen. Hun mandatarissen hebben er blijk van gegeven dicht bij de dagelijkse bekommernissen van de burgers te staan; soms hebben ze een verleden als militante burger, waardoor ze die bekommernissen van nabij kennen. Ze zijn in staat actoren te verbinden, zo dicht mogelijk bij de zorgen van de inwoners.

Kijkt men naar de ambities die zij voorstaan, dan stelt men vast dat ze zich baseren op mobiliserende narratieven: die stellen een avontuur voor om op middellange of lange termijn te delen en daardoor de onmiddellijkheid van de politieke actie de rug toe te keren. Grote woorden volstaan zeker niet, er is argwaan gegroeid als gevolg van zoveel praatjes die ver van de realiteit staan. Wat deze voorbeeldige mandatarissen dan ook voorstellen is een koers die aangeeft wat gewenst is, en het kader waarin verschillende projecten kunnen plaatsvinden. Zo verbinden zij ambities en concrete acties, die samen

---

⁵⁰ Tijdelijk gebruik dat een almaar grotere plaats inneemt in stedelijke projecten – daarvan getuigen het project Usquare, het project Citygate en de rol die Citydev geleidelijk opneemt in de omkadering van dergelijk gebruik.

de bakens vormen die zij voorstellen of die zij zich voornemen te volgen. Deze bakens worden toegelicht en becijferd; te allen tijde moet het mogelijk zijn na te gaan hoe ver men gevorderd is.

Een verhaal belichamen

De burgemeester van Stockholm (1,6 miljoen inwoners) kondigde energie-autonomie aan tegen 2040. Nauwgezet gebruik maken van digitale mogelijkheden (*Big data*) maar ook de collectieve intelligentie aanspreken zal ertoe bijdragen dat die uitdaging tot een goed einde wordt gebracht. De stad Gent geeft blijk van een gelijkaardige ambitie op het zelfde vlak en mikt daarbij op de inbreng van *peer-to-peer* (Michel Bauwens). Het narratief van Barcelona is op z'n minst radicaal. Het gaat uit van de driehoek "verbruik/vervoer/productie", waarnaar gestreefd moet worden door de projecten die systemisch worden uitgerold. Zo bevestigt men dat tegen 2040 de helft van de noden van de inwoners en de sociaal-economische activiteiten in Barcelona op een nabije schaal ingevuld zal moeten worden. En tegen 2050 zal de autonomie totaal moeten zijn! Het gaat dan niet alleen over energie, voeding, water (en de levenscyclus daarvan) en de recyclage van grondstoffen, maar ook over meubilair, voertuigen, informatica, enz. Zo heeft Barcelona op het vlak van energieproductie en -besparing al een aantal jaren zijn plan om die autonomie te waarborgen doorgevoerd. Daartoe worden bijvoorbeeld slimme elektriciteitsnetten (*Smart Grids*) aangemoedigd via het verwezenlijken van microcentrales. Hetzelfde zelfvoorzieningsprincipe wordt in andere strategische domeinen toegepast.

Om terug te keren naar autonomie hoeft men echter geen collectiviteit ter grootte van een metropool te zijn. Montdidier (6.500 inwoners) is een kleine gemeente met grote ambities in het Franse departement Somme; ze produceerde in 2018 al de helft van haar elektriciteit zelf. Het narratief houdt in dat totale autonomie binnen afzienbare tijd een feit zal zijn dankzij hernieuwbare energie. Al in 2008 investeerde de gemeente via haar regie in een warmtenet met een op hout functionerende centrale van 1,6 MW; windenergie wordt eveneens aangesproken want wind is er in deze streek genoeg; fotovoltaïsche energie volgt, en binnenkort ook biogas. Gelijkaardig, maar dan op het vlak van voeding, heeft de gemeente Albi (Tarn, Frankrijk) de ambitie tegen 2025 niet minder dan 60% van haar voeding zelf te produceren. Zo zijn er ook gebieden die willen uitpakken met "nul werklozen" en steeds meer middelen inzetten om daartoe te komen.

Angst voor de politiek?

Op die gebieden kunnen verkozenen op zichzelf niets doen. Tijdens hun spreekuur, op dansfeesten en andere plaatselijke evenementen moeten ze soms hun bedrevenheid in de spagaat tonen. Aan de ene kant heb je Jan met de pet die voor het wegvallen van de grenzen is maar intussen wel in een buurland zijn autokoffer vult met sloffen sigaretten. Die wil dat de wet streng wordt toegepast maar moord en brand schreeuwt wanneer hij een parkeerboete krijgt. Die wil dat men het mes zet in de overheidsbegroting maar verontwaardigd is als zijn huisvestingstoelage in het gedrang komt. Met zo iemand die misprijzen voor politiek uitstraalt, zal men moeilijk een verbond kunnen aangaan.

Aan de andere kant heb je actieve burgers. Soms groeperen ze zich in de "oases". Ze tieren welig maar waken veelal onvoldoende over de interacties die voor bevruchting en gezamenlijke ontwikkeling zorgen. Ze bieden tijdelijk beschutting maar houden te weinig rekening met de woestijnen van collectief leven die rondom groter worden. Nog andere plaatsen koppelen de aspiraties aan de collectieve verandering; ze structureren zich in maatschappelijke dynamiek, durven te verkennen en hun tussenpersonen in de politieke sfeer aan het werk te zetten.

Het is tegenwoordig meer te merken, het grondgebied vormt de plek waar sociale en maatschappelijke banden tot uiting komen, meer bepaald via de concrete perceptie van het behoren (en niet van de identiteit) tot de samenleving en tot wat leeft. Verbinden tussen verkozenen en burgers maakt het mogelijk gunstiger omstandigheden te scheppen. Een mobiliserend, transparant en gedeeld verhaal blijkt daartoe wel degelijk een voorwaarde te zijn.

De visie in het project

Dat grote deficit komt ook tot uiting in de uitwerking van projecten en werkterreinen. Het opzetten van een programma of project spitst zich toe op ingrepen die men dient door te voeren binnen de perimeter en vertrekkend van wat de operatoren kunnen. Zelden houden ze rekening met hun positie binnen het ruimere grondgebied, met hun rol in de toepassing van het gewestelijk stadsproject en met de impact van de projecten buiten de beschouwde perimeters. Programma en project zijn meer geneigd zich te beperken tot de materiële, fysieke, infrastructurele aspecten van de inrichting, gebaseerd op de expertise van architectuur en stedenbouw, geholpen door juristen en ingenieurs. Zo blijft het functionalistisch paradigma domineren. Een visionaire benadering zou meer aandacht impliceren voor de immateriële aspecten zoals gebruik en toe-eigening, transformatie van en door maatschappelijke praktijken, experimenten, post-projectbeheer, enz. Zo ook kan een beroep op het ideeëngoed een krachtige hefboom zijn om mensen voor een gemeenschappelijk project te winnen (de stadsmarketing die in de jaren 2000 in tal van steden in zwang was, schoof principes als solidaire stad, creatieve en vernieuwende stad, productieve stad, natuurstad enz. naar voren).

De noodzakelijke transformaties en transitie van het Brussels ecosysteem vereisen meer coördinatie tussen actoren en acties rond ruimtelijke ordening. Elke menselijke actie heeft een territoriaal karakter, "landt" ergens. Bewustmaking van dat verband tussen de organisatie van het samen leven en de inrichting van de ruimte vergt een ideeëngoed, een symboliek zelfs, een verhaal en een politieke en morele wil. In een stad als Brussel die veelzijdig, versnipperd en gesegmenteerd is, vergt zulks enerzijds dat het belang van het stedelijk debat (tussen gemeenschappen, culturen, religies, administraties enz.) wordt erkend om tot ruimten voor discussie en overleg te komen waarbij de veelheid aan actoren, praktijken, denkbeelden, projecten en visies betrokken worden. Anderzijds impliceert dit ook een bijsturing van de modaliteiten om projecten door te voeren, opdat ze zouden worden beschouwd als hefbomen om publiekelijk onderhandelde en vastgelegde oriëntaties uit te rollen (en ermee te experimenteren). In Brussel is er een weg af te leggen. Misschien kan de kandidatuur van Brussels2030 om culturele hoofdstad van Europa te worden een platform aanreiken om die stappen voorwaarts te zetten.

Aan dit document hebben bijgedragen:

Louise Carlier, Eric Corijn, Benoit Périlleux, Paul Vermeylen